वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या अपत्याधिकारप्रकरणोपेतबालमनोरमायां ग्रन्थान्तराणां प्रभावः

Vaiyākaraṇasiddhāntakaumudyā apatyādhikāraprakaraṇopetabālamanoramāyāṃ granthāntarāṇāṃ prabhāvaḥ

Tanay Baidya
Ph.D. scholar
Ramakrishna Mission Vidyamandira
Belur Math, Howrah, West Bengal, India
Email: tanaybaidya656@gmail.com

Abstract: व्याकरणस्य सम्यग्ज्ञानाय प्रथमसोपानरूपेण यथा दीक्षितकृतवैयाकरण-सिद्धान्तकौमुद्याख्यस्य प्रक्रियाग्रन्थस्य ज्ञानमावश्यकं तथा तद्ग्रन्थेन सार्धं ग्रन्थगतग्रन्थान्तराणामपि पाठोऽपेक्षितः। यतो हि कदाचित् ग्रन्थस्योद्धृत्या सम्यग्ग्रन्थार्थप्रकाशं न सम्भवति। तस्मात्तत्र यथार्थज्ञानाय ग्रन्थस्थितायाः टीकायाः बोधमत्यावश्यकम्। टीका यथायथं ग्रन्थार्थं प्रकाशयति। कथञ्चित् टीकाध्ययनेऽपि काठिन्यमुत्पद्यते, यदि तस्यां टीकायां ग्रन्थान्तराणां प्रभावो दृश्यते। अत एवादौ तत्र अन्यग्रन्थानां ज्ञानं, ततःपरं तज्ज्ञानमादाय टीकाया अध्ययनं कर्तव्यमिति निश्चप्रचम्। वस्तुतस्तु व्याकरणशास्त्रे दीक्षितप्रणीतसिद्धान्तकौमुद्याः व्याखानरूपेण बालमनोरमानामाख्य-टीकेयं प्रसिद्धा। परन्तु टीकाकृता वासुदेवेन तत्कृतटीकायाः प्रतिपादनकाले बहूत्र प्रसङ्गं दर्शयित्वा अन्यग्रन्थानां नाममात्रेण उल्लिखितमस्ति। तस्मात्तत्र अध्येतृणां सन्देहस्समुद्भवति। कुत्रचित् बालमनोरमाकृत् कमपि मतमनुक्त्वा एव ग्रन्थान्तराणां नामोल्लिख्य 'स्पष्टम्' इत्युक्त्वा विरमति। तेन विवक्षितार्थस्य प्रकृतज्ञानं न अवगम्यते। एवमेव बालमनोरमाख्यटीकाव्याख्याने नैकानां ग्रन्थानां प्रभावो दरीदृश्यते। तद्यथा महाभाष्यम्, प्रदीपोद्यतटीका, शब्देन्दुशेखरः, मञ्जूषा इत्यादिनां प्रभावः परिलक्ष्यते। परन्त्वस्मिन्शोधपत्रे मुख्यत्वेन केवलं प्रदीपशेखरादिप्रौढग्रन्थानां प्रभाव उपस्थाप्यते। कारणं ह्यपत्याधिकारस्थ-बालमनोरमाया व्याख्यानकाले टीकाकृता बहुत्र ग्रन्थान्तराणां समावेशस्साधितः।

Keywords: तद्धितः, अपत्यम्, गोत्रम्, कैयटवचनम्, लौकिकमतम्।

उपक्रमः— अस्मिन् संसारे व्यवहारस्य मूलं कारणं तावत् भवति ज्ञानम्। तस्य ज्ञानस्य कश्चन प्रकारो भवति शाब्दबोधः। शाब्दबोधार्थं पदज्ञानमावश्यकम्। तदर्थञ्च व्याकरणज्ञानमावश्यकं वर्त्तते। 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति पाणिनीयशिक्षावचनानुसारं वेदस्य

मुख्यत्वेन विद्यमानं व्याकरणशास्त्रमिदं सर्वशास्त्रेषु विशिष्टं स्थानं लभते। व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येनेति व्याकरणम् इति व्याङ्पूर्वककृधातोः ल्युटि व्याकरणशब्दो निष्पद्यते। प्रकृत्या सह प्रत्ययस्य योगेन शब्दस्य व्युत्पत्तिर्वा निष्पत्तिर्वा येन शास्त्रेण क्रियते तच्छास्त्रं व्याकरणमित्यभिधीयते। तच्च असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दान् पृथक्करोति। अत एव शब्दा अनुशिष्यन्ते अनेनेति शब्दानुशासनं व्याकरणशास्त्रमिति। तथा च हरिकारिकायामुच्यते —

"इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः॥"

षड्सु अङ्गेषु प्रधानं व्याकरणम्, पदपदार्थज्ञानस्य तदायत्तत्वात्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। अत्र फलं भवति मोक्षः। ननु व्याकरणज्ञानेन कथं मोक्षो लभ्यते इति चेदुच्यते— असाधुशब्देभ्यः साधुशब्दान् पृथक्कृत्य तच्छब्दप्रयोगेन धर्म उत्पद्यते। तस्माच्च मोक्षसिद्धिर्भवति। किमनेन व्याकरणज्ञानेन साधुशब्दाः ज्ञायन्ते इति चेदाह नागेशभट्ट महाभाष्यप्रदीपोद्यते— 'अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यः विविच्य ज्ञाप्यन्ते अनेनेति'। साधुशब्दा इति शेषः। तथाहि हरिणा कारिकायामभाषि— 'वाङ्मलानां चिकित्सितम्' इति। कारिकोक्तवाङ्मलं नाम अपशब्द इति। स चापशब्दो व्याकरणज्ञानेन अपगच्छति। एवम् अपशब्दानां परिहारपूर्वकः साधुशब्दानां प्रयोगो निःश्रेयसप्रापकः। अत एव व्याकरणशास्त्रज्ञानात् साधुशब्दैः प्रयुक्तैः पुण्यं भवति, तेन पुण्येन पापनिवृत्तिः, पापविनाशे च निर्मलं पवित्रं ज्ञानमुत्पद्यते, ततस्तेन च निर्मलज्ञानेन मोक्षस्सिध्यति। अतोऽध्येयं व्याकरणम्।

व्याकरणस्य सम्यग्ज्ञानाय आद्यसोपानरूपेण यथा दीक्षितकृतवैयाकरणसिद्धान्त-कौमुद्याख्यस्य प्रक्रियाग्रन्थस्य ज्ञानमावश्यकं तथा तद्ग्रन्थेन साकं ग्रन्थगतान्यग्रन्थानामपि पाठोऽपेक्षितः। यतो हि कुत्रचिद् ग्रन्थस्थ-वृत्त्या यथारूपं ग्रन्थार्थप्रकाशं न भवति। तत्रैव ग्रन्थार्थस्य यथार्थज्ञानाय ग्रन्थस्थिता या टीका वर्तते तस्याः बोधम् अत्यावश्यकम्। यथायथं ग्रन्थार्थं टीका प्रकाशयति। किञ्च सर्वदा टीकया विना ग्रन्थाध्ययनम् असम्भवमेवेति निश्चप्रचम्। अतः सर्वदा मूलग्रन्थेन साकं तद्गतटीकायाः अध्ययनं कर्तव्यमिति।

तस्मात् कारणादेव गवेषणापत्रेऽत्र सिद्धान्तकौमुद्याः बालमनोरमाव्याख्यायां ग्रन्थान्तराणां समावेशस्साधितः। न च सर्वत्र समावेशः, परन्तु यत्र श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीतबालमनोरमायां ग्रन्थान्तराणामुल्लेखः कृतः, तत्रैव तत्तदन्यग्रन्थानां पङ्क्तिस्समुद्धृता। अनया तद्गतपङ्क्त्या अस्याः बालमनो- रमायाः विवक्षितार्थः विशदेन ज्ञायते। एवमेव इयं टीका भाष्यानुसारी न वा इत्येतदेव अवगम्यते। अस्यां बालमनोरमायां बहूनां ग्रन्थानां प्रभावो दरीदृश्यते। तद्यथा— वेदः, वेदभाष्यम्, प्रातिशाख्यम्, श्रौतसूत्रम्, पुराणम्, महाभाष्यम्, प्रौढमनोरमा, मञ्जूषा, शब्देन्दुशेखरः, काशिका, न्यासः, पदमञ्जरी, मीमांसा, इत्यादिग्रन्थानां प्रभावः परिलक्ष्यते। एतानि विहाय तत्र पाणिनीयशिक्षायाः, मनुसंहितायाः, श्लोकवार्तिकस्य, प्रक्रियाप्रकाशस्य, तत्त्वबोधन्याश्च प्रभावोऽपि दृश्यते। यथा सिद्धान्तकौमुद्यां कस्मिंचित् विषये बालमनोरमाकृता

स्वव्याख्याने यत्र उक्तं 'भाष्ये स्पष्टम्' तत्र तद्भाष्योद्धृतेः प्रासङ्गिकता अस्ति नास्ति वेति विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यम्। एवमेव कुत्रचित् बालमनोरमाकृत् कमपि मतमनुक्त्वा एव ग्रन्थान्तराणां नामोल्लिख्य 'स्पष्टम्' इत्युक्त्वा विरमति। तस्मात्तत्र अध्येतृणां सन्देहः समुद्भवति। किञ्च विवक्षितार्थस्य प्रकृतज्ञानं न अवगम्यते। अत एव तत्र प्रकृतज्ञानलाभाय तथा विवक्षितार्थावगमनाय तत्तद्ग्रन्थेभ्यो वृत्तेः पंक्तिभागस्य वा व्याख्यानमुचितमिति। तदर्थमेव तद्धिताधिकारप्रकरणगतापत्याधिकारे सूत्रवृत्तीनां बालमनोरमायां ग्रन्थान्तराणां प्रभावो विस्तरेण आलोचयिष्यामि। टीकायामस्यामनेकानां ग्रन्थानां प्रभावो दृश्यते किन्तु शोधपत्रेऽस्मिन् मुख्यत्वेन महाभाष्योपेतप्रदीपटीकायाः प्रभावः, कोशग्रन्थस्य प्रभावः, शब्देन्दुशेखरस्य प्रभावश्च व्याख्यास्यामि। अधस्तात् उक्तग्रन्थान्तराणां प्रभावो विशदेन प्रस्तूयते।

१) महाभाष्योपेतप्रदीपटीकायाः प्रभावः—

भट्टोजिदीक्षितरचितवैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः तद्धिताधिकारप्रकरणगत-अपत्याधिकारे 'यञञोश्च' (अष्टाध्यायी २.४.६४) इति सूत्रस्य वृत्तौ "प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम्" इत्युक्तवान्। तत्र गोत्रशब्दार्थस्य व्याख्यानकाले वासुदेवदीक्षितेन तत्कृतबालमनोरमायामुच्यते— "कैयटेन लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः" इति।

व्याकरणशास्त्रे प्रयुक्तानां केषाञ्चन शब्दानां प्रकृतार्थनिर्णये सूत्रकारेण द्विविधं मतं प्रस्तूतम्। वस्तुतो वैयाकरणेन संज्ञाविशिष्टशब्दस्यार्थे मतद्वैविध्यं ज्ञापितम्। तच्च लौकिकं पारिभाषिकञ्चेति। लौकिकं खलु यल्लोके प्रसिद्धम्, पारिभाषिकं तु सूत्रकारस्वाभिमतमिति। किञ्च सूत्रकारेण कुत्र लौकिकमाधारेण सूत्रनिर्मितं कुत्र च पारिभाषिकार्थमादाय सूत्रोल्लेखमिति विषयं न परिष्कृतम्। तत्र च सूत्रकाराभिमतस्य बोधनार्थं महाभाष्यादिग्रन्थाः प्रणीतास्सन्ति। एवमेव आशङ्का अपत्याधिकारवर्णित-यञञोश्चेत्यादिसूत्रे दृश्यते। सूत्रेऽस्मिन् 'यस्कादिभ्यः गोत्रे'(अष्टाध्यायी २.४.६३) इति पूर्वसूत्रस्थ-चकारानुरोधाद् 'गोत्रे' इत्यस्यानुवर्तनं भवति। गोत्रशब्दस्यानुकर्षणे इह सूत्रे तच्छब्दस्यार्थद्वैविध्यं सम्भवति। लौकिकव्यवहारात् गोत्रशब्दाः कौडिन्यकाश्यपपादि-ऋषीणां वंशस्य बोधनार्थं प्रचलिताः। अन्यत्र तु सूत्रकृत् 'अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम्'(अष्टाध्यायी ४.२.६३) इति सूत्रनिर्माणेन गोत्रशब्दस्य पारिभाषिकमर्थमपि निर्दिष्टं भवति। अत्र अध्येतृणां मनसि विचिकित्सा जायते यत् कमर्थं गृहीत्वा सूत्रस्य निर्माणं भवतीति प्रश्नः। ततश्शंकामिमां निराकरणाय बालमनोरमाकृत् तट्टीकायां कैयटोक्तिं विवृणोति। यदुक्तिः कैयटेन 'यूनि लुक्'(अष्टाध्यायी ४.२.९०) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानबेलायामुद्धृता। तत्र ह्येवमुक्तं भाष्योपेतप्रदीपे- "गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति। लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम्"[1] इति। अयम्भावः सूत्रेऽस्मिन् ज्ञापकगोत्रशब्देन लौकिकगोत्रं पृथगुल्लेखादिति। अत एव अपत्याधिकारादुत्तरं यद्गोत्रं तल्लौकिकं गोत्रमेवेति भावः। तेन विश्वमित्रभरद्वाजवसिष्ठादिऋषीणां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते। अर्थात् वक्तुं शक्यते ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते। तदर्थं दीक्षितेन भणितं वृत्तौ— 'प्रवराध्यायप्रसिद्धः, तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यवहारादि'[2]ति।

भट्टोदीक्षितकृतवैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामके प्रक्रियाग्रन्थे द्वितीयभागस्थ-तद्धितप्रकरणे "शिवादिभ्योऽण्"(अष्टाध्यायी ४.१.११२) इति सूत्रमिदं पठितम्। तत्सूत्रस्य वृत्तिविषये वासुदेवदीक्षितो बालमनोरमायां प्रपञ्चते— "वृत्तिकैयटयोस्तथोक्तत्वादिति भावः" इति। तथोक्तत्वात् इत्यंशेन स वृत्तिभागस्य केयटमतस्य च ग्रहणं स्वीकरोति।

इह प्रश्नः समुदेति यत् वृत्तिभागे वृत्तिकारेण किमुक्तम्, एवञ्च प्रदीपे कैयटेनापि किं प्रपञ्चितमिति। अपि च उक्तिद्वयस्य किमभिप्रायमिति। ततः सूत्रसन्दर्भेऽस्मिन् यद्भाष्यं रचितं तद्व्याख्याने कैयटेन निगदितम्- "गोत्र इति निवृत्तम्, अपत्यमित्येवानुवर्तते"[3] इति। अनेन च कैयटवचनेन फलितं यत् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्'(अष्टाध्यायी ४.१.९८) इति सूत्रादारभ्यमानं यदनुवर्तनभूतं गोत्रशब्दं तच्छब्दमालोच्यसूत्रे नैव अनुवर्तनीयमिति। अत आलोच्यसूत्रे गोत्रपदस्यानुवृत्त्यभावात् सामान्येन विहिताः प्रत्यया विज्ञायन्ते। अपि च 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (अष्टाध्यायी ४.१.८३) इत्यौत्सर्गिकसूत्रेण अण्प्रत्यय इति निष्कर्षः। अत एव गोत्रत्वस्य निवृत्तिभावात् शिवादिगणपठितशब्दानां विषये अपत्यमित्यर्थे उक्तप्रत्यय एव विधीयते। एतद्विषयश्च दीक्षितेनापि समर्थितोऽस्ति। तथैवोक्तं वृत्तौ- 'गोत्रे इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यम् शैवः। गाङ्गः'[4] इति। तदर्थमेव बालमनोरमाकारेण कैयटदीक्षितयोः मतं समर्थयन् टीकायां तथैव स्वीक्रियते। एतस्मिन् वर्णितविषये मतान्तरमप्यन्यत्र प्रपञ्चितं, परन्तु टीकाकारेण तन्न स्वीकृतम्, वृत्तिकैयटयोस्तथोक्तत्वादिति।

पुनः "शिवादिभ्योऽण्"(अष्टाध्यायी ४.१.११२) इति सूत्रस्य व्याख्यानकाले वासुदेवदीक्षितेन बालमनोरमायां मतान्तरमुपस्थाप्यते— "यूनि लुक्(अष्टाध्यायी ४.१.९०) इति सूत्रस्य कैयटयोस्तु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते" इति।

वस्तुत अपत्याधिकारप्रकरणे गोत्रसंज्ञाधिकार उपन्यस्तोऽस्ति। यदधिकारः 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (अष्टाध्यायी ४.१.९८) इति सूत्रतः 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्य-राजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्'(अष्टाध्यायी ४.२.३९) इति सूत्रपर्यन्तं विद्यते। एवम्बिधाधिकारस्य ग्रहणे किं प्रमाणमिति जिज्ञासायामुच्यते बालमनोरमाकृता— यूनि लुगिति सूत्रस्थ-भाष्यकैयटवचनमिति। तथा चोक्तं कैयटेन प्रदीपे- "प्राग्गोत्रसंज्ञायाः गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' इत्यतः गोत्रग्रहणादनुवर्तमानाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ, ततश्च गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां बुञः सिद्धत्वात्"[5] इति। अत्र प्राग्गोत्रविषये 'भाष्योक्तंटगोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्य-राजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्' (अष्टाध्यायी ४.२.३९) इति सूत्रस्थ-राजन्यमनुष्यशब्दयोः ज्ञापकत्वम् उपपादयति— प्राग्गोत्रसंज्ञायामिति टीपण्यां परिष्कृतं भवति। तेन 'शिवादिभ्योऽण्'(अष्टाध्यायी ४.१.११२) इत्यस्मिन् सूत्रे गोत्रपदमनुवर्तते, सूत्रस्यास्य गोत्राधिकाररहितत्वादिति फलितम्। तस्मादेव उक्तसूत्रप्रसङ्गे मतान्तरं जायते। तच्च गोत्र इति निवृत्तमित्येकः पक्षः, गोत्रसंज्ञाधिकारपठितमिदं सूत्रमित्यपरः पक्ष इति निष्कर्षः। इह मतान्तरस्य समुत्पत्तौ कः पक्षः ग्रहीतव्यमिति विषये बालमनोरमाकारवासुदेवेन किञ्चिदपि नोक्तम्। परन्तु समाधानत्वेन

शब्देन्दुशेखरस्योल्लेखं कृतमिति दिक्। अत एव तद्विषये यथाग्रन्थं मतान्तरस्याभिप्रायं व्याख्यास्यामि।

२) कोशग्रन्थस्य मतम्—

वैयाकरणमहोपाध्यायभट्टोजिदीक्षितेन प्रणीतायाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या अपत्याधिकार-प्रकरणे "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" (अष्टाध्यायी ४.२.१६२) इति सूत्रस्य वृत्तिविषये भणितम्- 'अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्' इति। अर्थात् पौत्रप्रभृतीनि अपत्यानि गोत्रसंज्ञकानि भवन्ति। तद्वृत्तिप्रसङ्गे वासुदेवदीक्षितेन बालमनोरमायां "सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ इति कोशतो गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वात्पुत्रस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वम्" इत्येवं व्याख्यानमुद्धृतम्।

वस्तुतस्तु कस्यापि शब्दस्यार्थनिर्णये कोशग्रन्थस्यापेक्षा भवति। स कोशनिर्णीतार्थः लोकेऽपि व्यवह्रियते। अतः लोकव्यवहारात् स एवार्थः गृह्यते। तद्वत् गोत्रशब्दार्थस्य विवरणमर्थात् तत्पर्यायवाचिनामपि शब्दानां कोशग्रन्थे अमरसिंहेन पठितम्। तथा चोक्तममरकोशस्य ब्रह्मवर्गे—

"सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ।
वंशोऽन्ववायः सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः॥"[6] इति।

इह कोशोक्तवचनात् गोत्रशब्दः सन्ततिवाचकत्वात् पुत्र एव बोध्य इति सिध्यति। ननु अमरकोशोक्तकारिकानुसारात् सन्ततिवाचकपुत्रे एव गोत्रत्वे सिद्धे कथम् अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति गोत्रसंज्ञाबोधनाय पृथक्सूत्रकरणमिति। एतत्तु आलोच्यसूत्रोगतबालमनोरमायां टीकाकारेण न व्याख्यातम्। ततश्च टीकायामापत्तिः सम्भाविता कोशोगतसन्ततिर्गोत्र-जननेत्यादिवाक्यनिर्देशात्। परन्तु इह गोत्रशब्दस्य पर्यायवाचिनां निर्देशे पुत्रत्वे एव सिद्धे सति शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वं पौत्रप्रभृतिग्रहणादिति फलितमनेन सूत्रेण। तदाह काशिकाकारेण- "संबन्धिशब्दत्वादपत्यशब्दस्य यस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते"[7] इति। अत्र सूत्रे' पौत्रप्रभृतिः' इत्युक्ते पौत्रादारभ्य अग्रिमो वंशः— पौत्रः, प्रपौत्रः,प्रप्रपौत्रः आदयः। तेषां यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति। अत एव कोशवाक्येन सूत्रस्य व्यर्थत्वे प्राप्ते पुनः सूत्रे पौत्रप्रभृतिग्रहणात् सूत्रमिदं सिध्यं, व्याकरणशास्त्रे गोत्रशब्दस्य पारिभाषिकार्थग्रहणादिति।

भट्टोजिदीक्षितकृतवैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः अपत्याधिकारे "एको गोत्रे" (अष्टाध्यायी ४.१.९३) इति सूत्रविचारबेलायां गोत्रापत्यस्य निर्देशार्थं मूलप्रकृते उत अनन्तरप्रकृतेः प्रत्यय योज्य इति संशये प्राप्ते बालमनोरमायां वासुदेवदीक्षितेन नियम्यते— 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः।

'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' (अष्टाध्यायी ४.२.१६२) इति सूत्रेण पौत्रप्रभृतीनां अपत्यानां गोत्रसंज्ञा विधीयते। एतादृशस्य गोत्रापत्यस्य विधानार्थं प्रत्यययोजनं कथं करणीयमिति निर्णयः सूत्रेणानेन नियम्यते। इह सूत्रे गोत्रार्थे एक एव प्रत्ययो भवति। किञ्चादौ प्रश्नः समुदेति यत् गर्गस्य

अनन्तरापत्यं गार्गि इति प्रातिपदिकं सिद्ध्यति, एवञ्च गर्गस्य गोत्रापत्यमर्थात् गार्ग्येः अनन्तरापत्यमित्यर्थे गार्ग्यिशब्दात् प्रत्यययोजनमिष्यते चेदयं प्रत्ययः गार्ग्यि इति प्रातिपदिकात् कर्तव्यः उत गर्ग इति मूलप्रातिपदिकात्? आशङ्कामिमां व्युत्पादयन् बालमनोरमायां वासुदेवेन कोशवचनस्य प्रमाणत्वेन अङ्गीक्रियते। तत्र सूत्रस्थ-एकपदस्य विचारे पर्यायवाचिशब्दानां प्रयोगः दृश्यते। तच्च एकशब्दस्य विषये अमरकोशवचनम्—

"करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे।
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः"॥[8] इति।

अत्र कारिकांशेन उपस्थापितम्— 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति। इह एकशब्दस्य समानार्थकाः मुख्य-अन्य-केवलाः इति।

अर्थात् एकशब्दोऽत्र प्राथम्यनियमे विद्यत इति वेदितव्यम्। एकशब्दस्य प्रथमविवरणात् 'प्रथमा प्रकृतिः' इति लभ्यते। सा च प्रथमा परमप्रकृतिरप्रत्ययान्ता इति। सूत्रकाराभिप्रायम्। अपि च गोत्रापत्यस्य व्यवहारे सर्वत्र प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति। तस्मात् गर्गस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे मूलप्रकृतेः अर्थात् गर्गशब्दस्य प्रथमप्रकृतित्वात् तच्छब्दादेव प्रत्यययोजनं, न तु अनन्तरापत्यभूतगार्ग्यिशब्दादिति। अत एव गोत्रसंज्ञकस्य विधानार्थं मुख्यप्रकृते एव प्रत्यय इत्याशयः।

३) शब्देन्दुशेखरस्य मतम् —

वैयाकरणशिरोमणिभट्टोजिदीक्षितेन प्रणीते वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थ-अपत्याधिकाराख्याप्रकरणे "तस्यापत्यम्" (अष्टाध्यायी ४.१.९२) इति सूत्रस्य वृत्त्यांशे "अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिः माभूत्" इत्युक्तम्। तद्वृत्तेः प्रकृतस्वरूपबोधनबेलायां वासुदेवदीक्षितो बालमनोरमायां ब्रवीति "विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः" इति।

इत्थं ह्युक्तं नागेशेन— "कृतसन्धेः किमिति। अन्तरङ्गत्वात् सन्धिकार्योत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीति समर्थानामिति व्यर्थमिति प्रश्नः। उत्तरयति— अकृतेति। यद्यपि अत्रैकादेशप्रवृत्तिसमये न वृद्धेः प्राप्तिः, कृते एकादेशे जायमानया वृद्ध्या च न तन्निमित्तविनाशः, तथापि निमित्तविनाशसम्भावनैव तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्। सा चात्रास्त्येव। यदि दीर्घो न स्यात् तदा वृद्ध्या निमित्तविनाशः स्यादिति भावः। वस्तुतोऽन्तरङ्गन्यायलब्धार्थानुवाद एव समर्थानामिति, विषुण इत्यादावकृतसन्धेरपि प्रत्ययदर्शनेन अन्यत्रापि तथाशङ्कावारणाय। अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'अन्तरङ्गं बलीयः' इत्यस्य सौत्थितिः, वैक्षमाणिरित्युदाहरणं दत्तम्। 'पदस्य विभज्यान्वाख्याने 'सु उत्थित इ सु' इति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्ता' इति च कैयटः। अकृत इति परिभाषा तु भाष्याऽव्यवहृतत्वन्नास्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः"[9] इति।

अयमेव विस्तरः शब्देन्दुशेखरे। अस्यायम्भावः— 'तस्यापत्यम्'(अष्टाध्यायी ४.१.९२) इति सूत्रवृत्तिभागे 'कृतसन्धेः' इत्युक्तं दीक्षितेन। ततश्च तत्प्रयोजनं किमिति इत्युक्त्वा कौमुद्यां स्पष्टीकरोति— 'सौत्थितिः' इति। इह खलु सूत्रवृत्तौ यदि कृतसन्धिपदस्य योजनं न कृतं तर्हि

'सु+उत्थितिः' इति दशायां तद्धितोत्पत्त्यपेक्षया अन्तरङ्गकार्यस्य बलवत्त्वात् पूर्वं सन्धिकार्यमिष्टम्, ततः सन्धिकार्यादनन्तरं तद्धितोत्पत्ति इति निष्कर्षः। अत एवम्बिधौ प्रक्रियाबेलायां दोषविरहे 'समर्थानां प्रथमाद्वा' (अष्टाध्यायी ४.१.८२) इत्यत्र 'समर्थानाम्' इत्यस्य पदस्य व्यर्थमिति प्रतिभाति। समर्थानामिति पदस्य व्यर्थत्वे सति कौमुदीकार उत्तरयति— 'अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत्' इति। अस्याः परिभाषाया अयम्भावः— यद्यपि ''सु उत्थितिः' इत्यवस्थायां सवर्णदीर्घैकादेशस्य प्राप्तावस्थायां वृद्धे अप्राप्तिः, एकादेशे च कृते यद्वृद्धिकार्यमापतति, तस्य चैकादेशे निमित्तस्य विनाशः न सम्भवति। तथाप्यत्र निमित्तविनाशस्य सम्भावना दृश्यते। तदेवात्र अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाङ्गीक्रियते। तथा च नागेशेन 'तथापि निमित्तविनाशसम्भावनैव तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्। सा चात्रास्त्येव' इत्यादिवाक्ये एवकारस्य प्रयोगः क्रियते। तेन च एवग्रहणेन स्वप्रवृत्त्युत्तरकाले यत्र स्वनिमित्तस्य अन्यशास्त्रद्वारा विनाशं सम्भवति तत्रैव अस्याः प्रवृत्तिः स्यादिति अर्थव्यवच्छेदः। किञ्चास्याः सम्भावनायाः स्वरूपं स्पष्टीकरोति- यदि दशायां दीर्घकार्यं न प्राप्नोति, तर्हि वृद्धिकार्येण दीर्घनिमित्तस्य विनाशः सम्भाव्यत इति फलितम्। अत एव समर्थपदस्य न्यायलब्धार्थस्यानुवादे कृते एव विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये अन्तरङ्गं बलीयः इति नियमेन 'सौत्थितिः' इत्याकारकमुदाहरणं प्रदत्तम्। तद्यत्र 'सु उत्थितः' इति दशायां तद्धितोत्पत्ति-अपेक्षया सवर्णदीर्घ-एकादेशकार्यं भवत्यन्तरङ्गविधिः, यतः सवर्णदीर्घकार्यं तद्धितविहितकार्यस्य नापेक्षते। एवञ्च तदेव कार्यमल्पनिमित्तकमेव तद्धितकार्यापेक्षया इति। अत एव तद्धितविहितकार्यस्य बहिरङ्गत्वात् अन्तरङ्गविधिना सवर्णदीर्घैकादेशो विधीयते। तदनन्तरमेव तद्धितोत्पत्ति इति फलितार्थः। तदाह कैयटः— "पदस्य विभज्यान्वाख्याने 'सु उत्थित इ सु' इति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्ता"[10] इति।

नागेशेन शब्देन्दुशेखरे अस्य सूत्रस्यार्थस्य विचारे दीक्षितोक्त-अकृतव्यूहा पाणिनीयाः इति परिभाषायाः दोषमपि उपस्थाप्यते। किं तद्दोषमिति विवक्षायां कथयति यत् दीक्षितेन अस्याः परिभाषायाः ग्रहणादपि सा च परिभाषा असिद्धा भाष्येऽव्यवहृतत्वादिति। अतो नागेशो भाष्याश्रयणेन तत्परिभाषां खण्डयति। एतद्विषये विस्तरसमाधानं परिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यम्। तदर्थमेव बालमनोरमाकारः सूत्रसन्दर्भे भिन्नमतं समाकल्य विस्ताराज्ञानार्थमन्ते शब्देन्दुशेखरस्योल्लेखं करोति।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामपत्याधिकारे "यञञोश्च"(अष्टाध्यायी २.४.६४) इति सूत्रवृत्तौ गोत्रशब्दार्थनिर्णये "प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम्, तेनेह न। पौत्राः। दौहित्राः" इति उदाहृतम्। तत्र चोदाहृतशब्दानां वचनापत्तिविधानकाले बालमनोरमायां वासुदेवदीक्षितेन निगद्यते— "विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः" इति।

तत्रायमेव विस्तरः— "ण्यक्षत्रिय'(२.४.६४) इत्यतो लुगिति, 'तद्राजस्य'(२.४.६२) इति सूत्राद् 'बहुषू तेनैवास्त्रियाम्' इति, 'यस्कादिभ्यः'(२.४.६३) इत्ययो गोत्र इति चानुवर्तते।

प्रवराध्यायप्रसिद्धवाचित्वगोत्रवाचित्वं यञञोर्नास्तीत्यत आह— यञञन्तमिति। प्रवरेति। तादृशमपत्यप्रत्ययान्तमित्यर्थः। एतदेव च लौकिकं गोत्रत्वम्। एतत्सर्वं 'यूनि लुक्' 'गोत्रावयवात्' (अष्टाध्यायी ४.१.७८) 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' (४.१.८७) इत्यादौ भाष्ये स्पष्टम्। तत्र भाष्येऽपत्याधिकारात्परं शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यो युवप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौ परं प्रवराध्यायप्रसिद्धरूपलौकिकगोत्रग्रहणे 'गोत्रोक्षोष्ट्र' (४.२.३९) इति सूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तम्। शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वाऽनाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्, तदर्थकत्वञ्च वास्तवं, शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितं वा। परत्र लौकिकग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयग्रहणे गमकाऽभावस्तत्रैव। अत एव 'कण्वादिभ्यो गोत्रे'(४.२.११७) इत्यत्र 'अणिञोः'(४.१.३८) इत्यादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणम्"[11] इति।

वस्तुतस्तु अयमेव विस्तारो गोत्रसंज्ञायाः लौकिकपारिभाषिकार्थनिर्णयेऽस्ति। अत्र नागेशेन 'यञञोश्च' इति सूत्रविचारे गोत्रस्य स्वरूपनिर्णयं विस्तारेण व्याख्यातम्। तत्र च प्रथमयुक्तिं व्याचष्टे— सूत्रेऽस्मिन् 'यस्कादिभ्यो गोत्रे'(अष्टाध्यायी २.४.६३) इत्यतः गोत्रपदमनुवर्तते। परन्तु तस्य प्रवराध्यायप्रसिद्धवाचित्वं तथा गोत्रवाचित्वं यञञोः नास्तीत्यभिप्रायेण वृत्तौ तदन्तग्रहणम्। तेन गोत्रे यद् यञन्तम् अञन्तं च तयो अवयवयोः लुग्भवति बहुत्वविवक्षायाम्, न तु स्त्रीत्वे इति सूत्रार्थः। ततश्च सूत्रसन्दर्भे गोत्रस्यार्थविचारे कौमुद्यामुत्तरयति यत् प्रवराध्यायप्रसिद्धं तदेव गोत्रमिति। अतोऽत्र गोत्रस्य लौकिकत्वं सिद्धमिति। ततश्च द्वितीययुक्तिं व्याचष्टे— 'स्त्रीभ्यो ढक'(अष्टाध्यायी २.४.२२०) इति सूत्रविचारे समये 'गोत्रे' इत्यस्य अधिकारत्वेन पठितः। अतः तत्प्रवृत्तिः गोत्रार्थे एव भवितुमर्हति। परन्तु गाङ्गेय-इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टढकान्तव्यवहारे गोत्रत्वस्य अभावो दृष्टोऽस्ति। अपि तु अनन्तरापत्यार्थे सिद्धे कथमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति शंकायामुत्तरयति— अत्र आरोपितगोत्रसाहाय्यात् ढकः साधुत्वं वेदितव्यम्। ततश्च तृतीययुक्तिमाप्नोति— कुत्र शास्त्रीयगोत्रस्य ग्रहणं सम्भवतीति। शास्त्रीयगोत्रस्य ग्रहणं तत्रैव भवति यत्र युवत्वाऽनाक्रान्तत्वेन पौत्रप्रभृति-अपत्यं प्रयुक्तम्। एवञ्च गमकाभावे अर्थात् प्रत्ययान्ते गोत्रत्वस्यग्रहणे लौकिकगोत्रस्य ग्रहणं सिध्यति। अत एव प्रकृतसूत्रे गमकाभावे लौकिकगोत्रे विवक्षिते यञन्तमञन्तावयवयोः बहुत्वे लुक्स्यात्। तस्मात् पौत्राः दौहित्राः इत्यादिप्रक्रियायां बहुत्वे लुक् भवति। यतोऽत्र पौत्र-इत्यादिशब्दं पारिभाषिकगोत्रत्वेन पर्यवसितम्। अतः प्रत्ययकृतबहुत्वस्य बोधनेऽपि अञ्प्रत्ययस्य अलुगिति सिध्यति। यथा पुत्रस्य गोत्रापत्यम्, दुहितुः गोत्रापत्यम् इत्यादौ च पारिभाषिकगोत्रमेव बोध्यं बहुत्वबोधकप्रत्ययकृताञ्प्रत्ययस्य लुक्प्रयुक्तत्वादिति। एतादृशस्य व्याख्यानस्य सूक्ष्मरूपेण परिष्कारार्थं बोलमनोरमाकृत् शब्देन्दुशेखरोक्तविचारं तट्टीकायां दिङ्मात्रेणाचक्षते।

उपसंहारः—

बह्वीषु सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यासु एका बालमनोरमैव ग्रन्थाक्षरसंलापनेन पाठकानां हृदयेषु निहितभावा विजयते। अस्याः प्रणेत्रातिविशदमतिप्राञ्जलमतिसरलञ्च विलिख्य वस्तुतो बहूपकृताः

पाठकाः। इयं बालमनोरमा मूलग्रन्थस्य विशदीभूता व्याख्या वर्तते, परन्तु सिद्धान्तकौमुदीगतमूलानुक्तशङ्कासमाधानैः तथा तत्र ग्रन्थान्तरप्रभावैः सेयमस्पृष्टा एवेति। यतो हि कुत्रचित् मतमनुक्त्वा केवलमेव ग्रन्थान्तराणां नामोत्थाप्य 'स्पष्टम्' इत्युक्त्वा प्रसङ्गान्तरे इतवान्। तस्मात्तत्र अध्येतॄणां सन्देहो भवति। तदर्थं मया तत्तद्ग्रन्थेभ्यः वृत्तिः पंक्तिर्वा समाकल्य शोधकार्येऽस्मिन् विस्तरेणालोच्यते। तेन बालमनोरमायां तत्तद्ग्रन्थानां यादृशः प्रभावः तदेवावगम्यते। किञ्च तदुक्तिः भाष्यमतानुसारी न वेति एवावगम्यते। तदर्थमत्र शोधपत्रे अनेकत्रोल्लिखितानां ग्रन्थान्तरप्रभावानामेकत्र उपस्थापनं तथा सरलभाषया व्याख्यानञ्च करिष्यामि, येन अध्येतारः मूलग्रन्थार्थग्रहणसमर्थाः व्याख्यानोक्तशंकासमाधानव्युत्पन्नाश्च भवेयु इत्यहं मन्ये। ततो ग्रन्थान्तराणां प्रभावालोचने इयं ग्रन्थगतटीका महती मेदुरा सञ्जाता भविष्यतीति। परिशेषे एतदेव वक्तुं शक्यते यद् अनेन प्रकारेण चिन्तने तथा व्याख्याने सति बालमनोरमायाः कीदृशी प्रासङ्गिकता वर्तते, किञ्च तस्यां टीकायां ग्रन्थान्तराणां कीदृशः प्रभावश्चेत्येतत् सर्वमेवावगम्यत इति शम्।

Endnotes

1. व्याकरणमहाभाष्यम् (चतुर्थो भागः), श्रीभार्गवशास्त्रीजोशी (सम्पा.), यूनि लुक् इति सूत्रभाष्यस्य प्रदीपटीका। पृ. ११६
2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (द्वितीयो भागः), यञञोश्च सूत्रस्य दीक्षितवृत्तिः। पृ. ३०८
3. व्याकरणमहाभाष्यम् (चतुर्थो भागः), श्रीभार्गवशास्त्रीजोशी (सम्पा.), शिवादिभ्योऽण् इति सूत्रभाष्यस्य प्रदीपटीका। पृ. ११६
4. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (द्वितीयो भागः), शिवादिभ्योऽण् सूत्रस्य दीक्षितवृत्तिः। पृ. ३११
5. व्याकरणमहाभाष्यम् (चतुर्थो भागः), यूनि लुक् इति सूत्रभाष्यस्य प्रदीपटीका। पृ. ११५
6. अमरकोषः। गुरुनाथ विद्यानिधि (सम्पा.)। पृ. २०९
7. काशिका (चतुर्थो भागः), पृ. ४९१
8. अमरकोषः। रामेश्वरभट्ट (सम्पा.)। पृ. २२३
9. लघुशब्देन्दुशेखरः(पञ्चमो भागः), हरिनारायण तिवारी (सम्पा.)। पृ. २७
10. लघुशब्देन्दुशेखरः(पञ्चमो भागः), हरिनारायण तिवारी (सम्पा.)। पृ. २९
11. तदेव। पृ. ६३-७१

Bibliography

- अमरसिंहः। *अमरकोषः*। गुरूनाथो विद्यानिधि-भट्टाचार्यः (सम्पा.)। कलिकाता: संस्कृत पुस्तक भाण्डार, १४०८।
- __। *अमरकोषः*। प्रो. रामेश्वरभट्टः (सम्पा.)। कल्याण-मुम्बई: लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर मुद्राणालय,१९०५।
- नागेशः। *लघुशब्देन्दुशेखरः*। प्रो. हरिनारायण तिवारी (सम्पा.)। वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत भवन, २०१५।

- __। *लघुशब्देन्दुशेखरः*। विश्वनाथ मिश्रः (सम्पा.)। दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१२।
- नागेशः। *लघुशब्देन्दुशेखरः*। वैद्यनाथ झा (सम्पा.)। जयपुर: राष्ट्रीय संस्कृत साहित्य केन्द्र, २०१९।
- पतञ्जलिः। *व्याकरणमहाभाष्यम्,* (चतुर्थो *भागः*)। श्री भार्गवशास्त्रीजोशी (सम्पा.)। दिल्ली: चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१४।
- __। *व्याकरणमहाभाष्यम्,* (चतुर्थो *भागः*)। हरिनारायण तिवारी (सम्पा.)। वाराणसी: चौखम्वा विद्याभवन, २०१४।
- भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (*द्वितीयो भागः*)। गिरिधरशर्मा परमेश्वरानन्दशर्मा (सम्पा.)। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास इंटरनेशनल, २०१७।
- वामनजयादित्यौ। *काशिका* (चतुर्थो *भागः*)। जयशंकरलाल त्रिपाठी, सुधाकर मालवीयः (सम्पा.)। वाराणसी: तारा प्रिंटिं वर्क्स, १९८७।

——